

מקורו של מנהג 'בי"ה שמ"ו' בכתיבת ספרי תורה

יוסף עופר*

א

אחת החידות הבלתי פתורות של המסורה למקרא היא מקורה ומהותה של מסורת 'בי"ה שמ"ו' הנוהגת בכתיבת ספר תורה, ומקובלת בכל ספרי התורה הידועים כיום, חדשים כעתיקים, ובכל עדות ישראל. לפי המסורת הזאת, שש עמודות בספר תורה צריכות לפתוח במילים מסוימות שראשי התיבות שלהן הם 'בְּיַהּ שְׁמוֹ'. שלוש מן המילים האלה מוסכמות על כל המסורות: 'בראשית' (בר' א 1), 'הבאים' (שמ' יד 28) ו'ואעידה' (דב' לא 28). ואילו שלוש המילים הפותחות באותיות יו"ד, שי"ן ומ"ם נתונות במחלוקת, והדעות השונות בזיהוין יוצגו להלן.

יש המציגים את מילות 'בי"ה שמ"ו' כרשימת החריגים ממנהג אחר של כתיבת ספר תורה, המקובל בימינו בקהילות אשכנז וספרד ומכונה 'ווי העמודים'. לפי מנהג זה, כל עמודות ספר התורה פותחות באות וי"ו. עמודות 'בי"ה שמ"ו' חורגות ממנהג 'ווי העמודים'. אולם הצגה זו מעוררת שני קשיים חמורים: ראשית, אם הסימן 'בי"ה שמ"ו' בא לפרט את החריגים לכלל 'ווי העמודים', איך ייתכן שנכללה בו עמודה הפותחת באות וי"ו, והלא אין בה חריגה מן הכלל?¹ שנית, אומנם מנהג 'ווי העמודים' נפוץ מאוד, אולם תפוצתו של מנהג 'בי"ה שמ"ו' – הנגזר ממנו כביכול – רחבה יותר. למשל, מנהג 'ווי העמודים' אינו נוהג בספרי התורה התימניים, ואילו מנהג 'בי"ה שמ"ו' נוהג בהם. דוגמה נוספת, בספר תורה קדום מן המאה השתים עשרה או השלוש עשרה, שהשתמר בבולוניה והתפרסם לאחרונה, נשמר מנהג 'בי"ה שמ"ו' אך לא נשמר מנהג 'ווי העמודים'.² כך גם בספרי תורה עתיקים מספרד.³

* פרופ' יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן. את עיקרי הדברים במאמר זה הצגתי בכינוס השנתי המקוון של SBL (SBL 2020 Virtual Annual Meeting), ביום ט"ז בכסלו תשפ"א (1 בדצמבר 2020). ידידי אפרים בנימין כספי שלח לי סקירה מקיפה של ספרי תורה עתיקים, וכן בדק את טיוטת מאמרי והעיר עליה. מרדכי וינטרויב זיהה שרידים רבים של ספרי תורה בגניזת קהיר והעיר הערות על טיוטת מאמרי. נתונים נוספים קיבלתי מד"ר נחמיה גורדון, שחקר וצילם עשרות ספרי תורה וכתבי יד עתיקים ברחבי העולם. נעזרתי גם במאמרו של פרופ' י"ש פנקובר (פנקובר, בולוניה) ובהערותיו על טיוטת מאמרי. תודתי החמה לכולם.

1 קושיה זו משתמעת מדברי מהר"ם מרוטנבורג שיובאו להלן.

2 פנקובר, בולוניה, עמ' 136–137.

3 על פי כספי, סקירת מצאי, מסורת 'ווי העמודים' נפוצה בספרי אשכנז ואיטליה הקדומים, אך נדירה בספרי תורה מספרד שלפני הגירוש ובספרי תורה ספרדיים בדורות הסמוכים לגירוש. היא נמצאה רק בשלושה ספרים מתוך כל שלושים ספרי התורה שבדק. בתקופה מאוחרת יותר היחס בין אשכנז לספרד משתנה במקצת, אך עדיין רוב ספרי התורה אינם כתובים על פי מנהג 'ווי העמודים': במדגם של 180 ספרי תורה בכתיבה ספרדית מן המאה השמונה עשרה עד המאה העשרים המצויים במוזיאון התנ"ך בווינגטון, עימוד 'ווי העמודים' מצוי ב-87 ספרים (שיעור של 48%), ורובם הגדול כתובים

בשתיים מעמודות 'בי"ה שמ"ו' מופיעות השירות הגדולות שבתורה: שירת הים ושירת 'האזינו'. הראשונה פותחת במילה 'הבאים' (שמ' יד 28) והשנייה – במילה 'ואעידה' (דב' לא 28). מסורת הכתיבה של השירות עתיקה מאוד, ונוגעת לא רק לדרך הכתיבה של השירות עצמן אלא גם לכתיבת השורות שלפניהן, מראש העמודה. בעיצוב הזה של השירות ושל השורות שלפניהן (ואחריהן) ראו הקדמונים תרומה לנוי השירה. מסורת כתיבת 'הבאים' ו'ואעידה' מיושמת בכתבי יד מן המאה העשירית והאחת עשרה, כגון בכתר ארם צובה (בשירת האזינו)⁴ ובכתב יד לנינגרד (בשירת הים ובשירת האזינו), ונמצא לה הד בדברי הרמב"ם בהלכות ספר תורה.⁵ המסורת בעניין תיבת 'הבאים' בראש העמודה של שירת הים מיושמת גם בשירי של ספר תורה עתיק מן המאה השמינית – כתב יד אשק-גילסון⁶, 2, וכן גם בספר תורה משנת 1000 לערך המצוי כיום בספריית הקונגרס בווינינגטון.⁷

אולם שאר ארבע עמודות 'בי"ה שמ"ו' הן בבחינת חידה: מדוע יש צורך לקבוע שהעמודה הראשונה בתורה פותחת באות בי"ת ('בראשית'), והלוא דבר זה מובן מאליו?! ומהו ייחודן של שלוש העמודות הפותחות באותיות יו"ד, שי"ן ומ"ם? קשה למצוא מכנה משותף למילים האלה, ולכן נראה כאילו תפקידן העיקרי הוא להשלים את הסימן 'בְּיָהּ שְׁמוֹ', המבוסס על צירוף לשון מתהילים סח 5. ראייה לכך הוא ריבוי הדעות בזיהוין:⁸ בטבלה שלהלן (המבוססת על מאמרו של י"ש פנקובר)⁹ ניתן לראות שלוש דעות בעניין האות יו"ד, ארבע דעות בעניין האות שי"ן ושתי דעות בעניין האות מ"ם.

ב-42 שורות לעמוד על פי תיקוני סופרים ידועים (תיקון 'עזרת הסופר', אמשטרדם תקכ"ט, ותיקון 'זויהם כסף', בראדי תרל"ד). במדגם של 460 ספרי תורה בכתיבה אשכנזית מאותה תקופה, עימוד 'זוי העמודים' מצוי ב-169 ספרים (שיעור של 37%), וגם כאן רובם הגדול כתובים ב-42 שורות על פי תיקוני הסופרים הנ"ל.

4 שירת הים לא השתמרה בכתר ארם צובה, ואין עדות חד-משמעית אם המילה 'הבאים' הופיעה בראש העמודה. ראו עופר, קאסטו, עמ' 327. מעדותו של ישי עמאדי מן המחצית השנייה של המאה השש עשרה עולה כי חמש השורות שלפני שירת הים בכתר התאימו לדברי הרמב"ם, אך אין הוא מציין אם המילה 'הבאים' הופיעה בראש העמודה (פנקובר, עדות חדשה, עמ' 32).

5 "יש דברים אחרים שלא אמרו אותן בתלמוד, ונהגו בהן הסופרים וקבלה היא בידם איש מפי איש... ושיהיה בראשי השיטין למעלה משירת הים: הבאים, ביבשה, ה', מת, במצרים, חמש שיטין (שמ' יד 28–31)... ויהיה בראשי השיטין למעלה משירת האזינו: ואעידה, אחרי, הדרך, באחרית, להכעיסו, קהל, שש שיטין (דב' לא 29–30)" (הלכות תפילין ומוזוה וספר תורה ז, י). עם זאת, הרמב"ם אינו מציין כי "הבאים" ו'ואעידה' צריכים להופיע בראש העמודה.

6 השתמרו שרידים נוספים מאותו ספר תורה (ראה וינטרויב, קטעים חדשים), ומשחזור שערכתי ניתן ללמוד שככל הנראה לא יושמה בו המסורת של כתיבת 'ואעידה' בראש העמודה שלמעלה משירת האזינו.

7 ראה פנקובר, יריעת ספר תורה; רנדסבורג, ספרי תורה עתיקים (מס' 2).

8 פנקובר, בולוניה, עמ' 138, מציע כי הסימן 'בי"ה שמ"ו' הוא הרחבה של ציון שלוש העמודות של 'בראשית' ושתי השירות – כדי להתאימו לביטוי מקראי. אולם ההסבר הזה אינו משכנע: אין כל צורך בסימן 'בראשית', ומה טעם לציין את שני ראשי השירות דווקא בביטוי הזה, ואגב כך לכלול בו עמודות נוספות מן התורה?

9 פנקובר, בולוניה, עמ' 136.

מקורו של מנהג 'בי"ה שמ"ו' בכתיבת ספרי תורה

האות	מזרח	אשכנז	איטליה	ספרד	תימן ¹⁰
י	יששכר (בר' מט 14)	יהודה / יודוך (בר' מט 8)	יהודה	יהודה	יהודה
ש	שפטים (דב' טז 18)	שמר לך (שמ' לד 11)	שמר ושמעת (דב' יב 28)	שני השעירים (וי' טז 8)	שמר / ושמעת שפטים
מ	מוצא שפתיך (דב' כג 24)	מה טבו (במ' כד 5)	מוצא שפתיך	מה טבו	מה טבו

ההבדל בין מנהג 'ביה שמו' ובין מנהג 'ווי העמודים' אינו מתמצה בכך שהמנהג הראשון נפוץ הרבה יותר ממשנהו,¹¹ אלא יש ביניהם גם הבדל של מעמד ויוקרה: הראשון הוא מנהג מוערך ומוסכם,¹² ואילו על השני נמתחה ביקורת חריפה. ר' מאיר בן יקותיאל הכהן מרוטנבורג, בעל החיבור 'הגהות מיימוניות' על הרמב"ם, בן המאה השלוש עשרה, התנגד בחריפות למנהג 'ווי העמודים', ויחס אותו לסופרים בורים. לדבריו, "מה שנהגו סופרים בורים להתחיל כל עמוד בוי"ז וקורין לו 'ווי' העמודים' נראה שאיסור גמור יש בדבר. שהרי עושים העמודים יש מהן רחב ויש מהן קצר; ופעמים יש אותיות גדולות אשר לא כדת" (הלכות ספר תורה פרק ז אות ז). הנימוק להתנגדותו הוא הפגמים האסתטיים בספרי התורה, הנובעים ממאמצי הסופרים ליישם את מנהג 'ווי העמודים', כמו אי אחידות ברוחב העמודות, וכן הארכה ומתיחה של אותיות למילוי השורה.

ר' מאיר בן יקותיאל מצטט את דברי רבו, המהר"ם מרוטנבורג (נפטר ב-1293), המתנגד אף הוא למנהג 'ווי העמודים', אולם משתי סיבות אחרות. ראשית, הוא טוען שמנהג 'ווי העמודים' אינו מנהג קדום אלא ניסיון של אחד המעתיקים להראות את כישרונו, והוא אף

¹⁰ הנתונים על מסורת תימן, על פי בן-נון, כתבי היד התימניים, עמ' 99-101. לדברי פנקובר, בולוניה, עמ' 138, מסורת 'בי"ה שמ"ו' איננה נוהגת בתימן.

¹¹ להמחשת תפוצת מנהג 'בי"ה שמ"ו' הנה נתון שמסר לי אפרים כספי (כספי, סקירת מצאי). זוהו 30 ספרי תורה מספרד עד לגירוש ומפוזרת ספרד בדורות בסמוך ולאחר הגירוש – בכולם נמצאת מסורת כלשהי של 'בי"ה שמ"ו', פרט לארבעה ספרי תורה שחסרה בהם האות שיי"ן. העובדה שבספרי התורה האלה יש מסורת 'בי"ה שמ"ו' באות יו"ד ('יהודה') ובאות מ"ם ('מה טבו') או "מוצא שפתיך" – מעידה כי המסורת הגיעה אליהם, ורק בשל שיבוש או תקלה המסורת לא יושמה באות שיי"ן (אחד מן הארבעה הוא ספר התורה העתיק מבולוניה מן המאה השנים עשרה או השלוש עשרה; בספר הזה באות בראש העמודה המילים "שני שעירי עזים" (וי' טז 5), וייתכן שהסופר ראה בכך קיום מסורת של 'בי"ה שמ"ו').

¹² גישה חריגה המסתייגת ממנהג 'בי"ה שמ"ו' מביע מהרש"ל (ר' שלמה לוריא, פולין, המאה השש עשרה) בהגהותיו על הלכות ספר תורה של הטור (ראו: דובאוויק, חידושי מהרש"ל, עמ' כט). לדבריו: "מה שנהגו לכתוב בי"ה שמ"ו בראשי הדפין [...] חפשתי בכל ספרי הגאונים ולא מצאתי. וכל ס"ת עשויה כן פסולה (סי') דשי"ן דשופטי' שהרי היא סתומה, וכן יו"ד דיוודך". אך ראה להלן, הערה 20.

נוקב בשמו של מייסד המנהג על פי דעתו. שנית, הוא רואה ניגוד בין מנהג 'ווי העמודים' ובין מנהג 'בי"ה שמ"ו' הקדום והמוערך. לתפיסתו, אי אפשר לראות את 'בי"ה שמ"ו' כרשימת חריגים של 'ווי העמודים' שהרי כלולה בו גם העמודה 'ואעידה' הפותחת באות וי"ו.¹³ יתרה מזו, ייתכן שהתביעה לכתוב את עמודות 'בי"ה שמ"ו' כוללת בתוכה בלעדיות של האות וי"ו בעמודה של 'ואעידה'!¹⁴

יש מנהג שלישי בכתיבת ספר תורה המקובל בימינו בעדת תימן בלבד, וכמעט שאינו מצוי בקהילות אחרות: כל עמודה בספר התורה פותחת בתחילת פסוק (פרט לעמודות שירת הים ושירת האזינו).¹⁵

ב

המקורות העתיקים ביותר המזכירים את מנהג 'בי"ה שמ"ו' הם שני מקורות מן המאה האחת עשרה: האחד מ'ארץ מערב', הלוא היא מרוקו, והשני מביזנטיון.¹⁶ המקורות האלה מזמנים הפתעה: הם מכירים את שלושת המנהגים שהזכרנו, וכורכים אותם זה בזה.

¹³ 'יששאלת על ספר תורה בווי העמודים - ולא נכון בעיני כמו שכתבת. ואינם לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים אך סופר אחד היה ר' ליאונטיין ממילהוויץ שהראה אומנתו. ואילו היה לי לכתוב ספר תורה הייתי נזהר שלא היה שום עמוד מתחיל בו"ו חוץ מואעידה במ" (הגהות מיימוניות, הלכות ספר תורה פרק ז אות ז). וראו תא-שמע, ווי העמודים, עמ' 24-29, הרואה את מנהג 'ווי העמודים' כנקודת עימות בין מסורות מקצועיות של סופרי סת"ם ובין הפוסקים וגדולי ההלכה.

¹⁴ כך עולה מן המשפט האחרון בדבריו: 'ואילו היה לי לכתוב ספר תורה הייתי נזהר שלא היה שום עמוד מתחיל בו"ו חוץ מואעידה במ"'. פיתוח של הכיוון הזה נמצא בספר 'תשב"ץ קטן' לרבי שמשון בן צדוק, בן המאה השלוש עשרה, מגדולי תלמידי מהר"ם מרוטנבורג: 'ואדרבא יש ליהזר שלא יהא שום עמוד מתחיל בוא"ו כי אם וא"ו של בי"ה שמ"ו וא"ו של ואעידה במ ושלא יהא שום עמוד מתחיל באילו האותיות כדי שיהיה היכר לאלו האותיות' (תשובה קפא; דבריו צוטטו גם בשו"ת בית אפרים, אורח חיים, סי' ע). כלומר שש אותיות 'בי"ה שמ"ו' צריכות להיות מוגבלות לפתיחת ששת הטורים המתחילים בהן, ולא לעמוד בראש כל טור אחר בתורה. הנימוק המוצע לדרישה זו הוא הבלטת ששת הטורים המיוחדים האלה. סביר להניח כי מעולם לא נכתב ספר תורה העומד בדרישה הזאת.

¹⁵ ראו: פנקובר, בולוניה, עמ' 138. במכתבו אליי מיום ז' בתשרי תש"ף אישר אדם בן-נון כי בכל ספרי התורה התימניים כל עמודה פותחת בראש פסוק (פרט לעמודה של שירת הים ולשתי עמודות שירת 'האזינו'). רשימה של ראשי העמודות (לפי שיטות שונות) מופיעה אצל בן-נון, כתיב היד התימניים, עמ' 93-99. ראו שם, עמ' 101, ובהערה 641, שהיו ששאלו אם ספרי תורה שעמודותיהם אינן מסתיימות בסוף פסוק כשרים למנהג תימן.

¹⁶ כבר בשלהי המאה התשע עשרה עסק הרמן שטראק בשלושת מנהגי הכתיבה שנסקרו לעיל ובשני המקורות שיפורטו להלן. במאמרו שטראק, כתבי יד בקרים, עמ' 602-603, הוא סוקר את שלושת מנהגי הכתיבה ומצטט את השיר המחורז על בי"ה שמ"ו בכ"י 85. בנספח לספר 'דקדוקי הטעמים' הוא מצטט את דברי 'עדת דבורים' בעניין בי"ה שמ"ו (בר ושטראק, דקה"ט, עמ' 86). מרדכי גלצר ז"ל הזכיר את כתב היד פ8 ואת מנהגי 'בי"ה שמ"ו' ו'ווי העמודים' המיושמים בו בהרצאתו על שירת האזינו בקונגרס העולמי השלושה עשר למדעי היהדות ביום כ"ג באב תשס"א (2)

כתב יד סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 8 (להלן: כ"י 8פ) הוא מצחף של התורה שכתב זכריה הסופר בן ענן המלמד מארץ מערב, בתחילת המאה האחת עשרה.¹⁷ בשיר מחורז המופיע בסיום כתב היד (דף 178 ע"ב), הוא מתגאה מאוד בכך שכתב אותו על פי הסימן 'בי"ה שמ"ו', ומזכיר את המילים המרכיבות את הסימן הזה: "גם היא ביה שמו / רמז בראשית עולמו / יששכר חמור גרמו / רשומת הבאים אחרימו / במצות קשויים / נצח מוצא פשוטים / ילדי שופטים / רמוזים אל ואעידה עם בשבט[ים]". בכל עמוד בחומש הזה יש שלושה טורים בני 21 שורות, והוא מיועד לשמש תיקון סופרים ולסייע בכתיבת ספר תורה (בן 180 עמודות) בשיטת 'בי"ה שמ"ו': כל מפתח בן שני עמודים מתאים לעמודה בספר התורה. ששת המפתחים הפותחים בפסוקי 'בי"ה שמ"ו' מוקפים בעיטור מסגרת מיוחד וצבעוני, וכל שאר המפתחים בכתב היד הזה פותחים בפסוק חדש, המתחיל באות וי"ו.¹⁸ אם כן מתקיימים פה זה לצד זה שלושת מנהגי הכתיבה: 'בי"ה שמ"ו', 'ווי העמודים' ופתיחת כל עמודה בראש פסוק.

המקור השני מן המאה האחת עשרה הוא חיבור המסורה הנקרא "עדת דבורים" לר' יוסף הקסטנדיני.¹⁹ בכתב היד היחיד של החיבור יש אוסף של חיבורי מסורה (בהם גם ספר החילופים למישאל בן עוזיאל). וכך נאמר בו בענייננו: "כל הרוצה לכתוב ספר תורה מתקן ומבדק, חייב להשים בראש הדף אות וי"ו. ואות הו"ו יהיה ראש פסוק בכל דף ודף, זולת ו' האותיות האלו שמן החוב להיותם בראש הדף, ואלה הם: ב' מן ב'ראשית, י' מן יששכר חמור גרם, ה' מן ה'באים אחריהם בים, ש' מן שופטים ושוטרים, מ' מן מוצא שפתיך, וי' מן ואעידה במ. הנה ביה' שמו". גם החיבור הזה כורך יחד את שלושת מנהגי הכתיבה. כל עמודה בספר תורה פותחת באות וי"ו, שהיא גם תחילת פסוק, והחריגים לכלל הזה הם ששת פסוקי 'בי"ה שמ"ו'.

באוגוסט 2001), שלא פורסמה. קולודני, התורה באיטליה, עמ' 79, מזכירה את כ"י 8פ ואת דברי 'עדת דבורים', וכן את כתביו של שטראק ואת הרצאתו של גלצר.

17 הסופר הזה כתב בשנת 1028 כתב יד של הכתובים (קהיר גוטהייל 13), ומן התאריך שרשם שם ניתן ללמוד על זמנו של כתב היד שלנו. הקולופון המצוי בכתב היד של התורה תוקן וזוּיף, וקשה לשחזר בוודאות את התאריך שנרשם בו במקורו. גם שמו של הסופר נמחק ונרשם על המחק משה (במקום זכריה). ראו תיאור של כתב היד במאגר ספרדתא (מספרו שם OR013). זכריה הסופר בן ענן נזכר גם במסמך משפטי מן הגניזה (כ"י T-S 10J 4.8 ע"ב).

18 הנה לדוגמה פתיחה של כמה מפתחים רצופים מספר שמות, ומספר הפסוקים הכלול בכל אחד מהם: תצלום 99 – ויבאו שטרי בני ישראל (שמ' ה 15 – 32 פס'); תצלום 101 – ובני קרח אסיר (ו 24 – 31 פס'); תצלום 103 – וימלא שבעת ימים (ז 25 – 29 פס'); תצלום 105 – ויאמר משה הנה אנכי (ח 25 – 32 פס'); תצלום 107 – ויאמר אליו משה כצאתי (ט 29 – 30 פס').

19 כתב היד היחיד של החיבור הזה הוא כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית Evr II C 161, שהועתק בשנת 1207. זמנו של החיבור "עדת דבורים" נקבע לאמצע המאה האחת עשרה משום שהוא מזכיר בברכת המתים את ר' יונה אבן ג'נאח (שנפטר בשנת 1050 לערך) ומזכיר בלי ברכת המתים את משה אבן ג'יקטילה (שנפטר ב-1080 לערך).

שני מקורות מזרחיים נוספים מן המאה העשירית או האחת עשרה מיישמים בפועל את דרך הכתיבה הזאת, על שלושת מרכיביה, בלי להוסיף הערת מסורה או אמירה מפורשת על דרך כתיבתם. בספר תורה מזרחי שלם משנת 1000 לערך, הנמצא בספריית סנקט פטרסבורג (כ"י Evr. II B Parchment Scroll 3), כל עמודה מתחילה בתחילת פסוק ובאות ו"ו, חוץ משש עמודות המתאימות לסימן 'בי"ה שמ"ו: בראשית, יששכר, הבאים, שפטים, מוצא, ואעידה. גם במצחף כמעט שלם של התורה הנמצא בטביליסי כל עמודה פותחת באות ו"ו שבתחילת פסוק, פרט לעמודות קבוצת 'בי"ה שמ"ו: יששכר, הבאים, שפטים, מוצא, ואעידה.²⁰ יש לשים לב שבכל ארבעת המקורות שהזכרנו יש מסורת אחידה של 'בי"ה שמ"ו. למדנו אפוא שבמקורות העתיקים ביותר המזכירים את מסורת 'בי"ה שמ"ו (או נוהגים על פיה) מצויים זה לצד זה שלושת מנהגי הכתיבה, והם קשורים זה בזה. ששת פסוקי 'בי"ה שמ"ו הם החריגים לכלל 'ווי העמודים', וכלל 'ווי העמודים' קשור לראשי פסוקים דווקא! מעתה נפתרה מאליה בעיית האות ו"ו של 'ואעידה': פתיחת עמודה במילה זו חריגה לכלל שכל עמודה פותחת בפסוק חדש ובאות ו"ו, שהרי 'ואעידה' אינה מצויה בראש פסוק. המציאות שתיארנו לעיל – שלפיה מנהג 'בי"ה שמ"ו' חשוב יותר ונפוץ יותר ממנהג 'ווי העמודים' – היא אפוא מציאות מאוחרת למאה האחת עשרה, ויש להסביר אותה על רקע פוטנציאל התרחבות התפוצה של כל אחד משני הכללים האלה (כפי שיוסבר להלן). תפוצתו הנדירה של המנהג השלישי, שכל עמודה פותחת בראש פסוק, אינה מעידה על איחורו. תפוצת שלושת המנהגים האלה במאה השלוש עשרה ואילך אינה מלמדת כלום על ראשית היווצרותם של המנהגים; שהרי במקורות העתיקים אין 'בי"ה שמ"ו' אלא רשימת חריגי 'ווי העמודים', וכל 'ווי העמודים' צריכים להיות גם ראשי פסוקים.

ג

ועדיין לא הסברנו את מהות החריגים 'בי"ה שמ"ו', וכיצד נוצרו. לשם כך עלינו לחזור לאחור, לתקופה מוקדמת יותר מן המאה האחת עשרה. העדויות על מנהגים הקשורים לכתיבת ספרי התורה בתקופה זו מועטות ביותר (ויידונו להלן), ועל כן מתבקש להציג פה שחזור הגיוני ומשכנע של שלבי התפתחותם של שלושת מנהגי הכתיבה. ככל שהשחזור יהיה הגיוני יותר, כך תגדל סבירותו.

²⁰ כ"י המרכז הלאומי של כתבי יד על שם קורנלי קעקעלידו, טביליסי, גאורגיה Ms. Ebr. 3. בכל עמוד שלוש עמודות בנות 21 שורות. התורה נכתבה כנראה ב-180 מפתחים (בתצולם חסרים 2½ דפים בתחילת התורה 6 דפים באמצע, ו-3½ בסוף התורה). יש להעיר כי "יששכר" (בר' מט 14) ו"שפטים" (דב' טז 18) בכתב היד הזה הן פרשיות סתומות, ונראה שסופר כתב היד לא ראה בעיה בכך שעמודות אלו של 'בי"ה שמ"ו' פותחות בזיה ולא בראש השורה. גם בכתב יד פ 89 (זכריה בן ענן) תיבת "יששכר" היא פרשה סתומה הבאה לאחר זית. אך ראו להלן, הערה 43, על המגמה להימנע מפרשה סתומה בראש העמודה.

אציע אפוא שחזור בן ארבעה שלבים להתפתחות שלושת מנהגי הכתיבה: (א) פתיחת כל עמודה בראש פסוק; (ב) פתיחת כל עמודה באות וי"ו (שבראש פסוק); (ג) היווצרות קבוצת החריגים 'בי"ה שמ"ו' וקיבועה; (ד) התפשטות מסורות 'בי"ה שמ"ו' וזוי העמודים'.

שלב א: פתיחת כל עמודה בראש פסוק

השלב הראשוני הקדום מכולם הוא פתיחת כל עמודה בראש פסוק. ההיגיון בכתיבה כזאת ברור: כל עמודה נתפסת מבחינה ויזואלית כיחידה לעצמה, ועל כן ראוי שתפתח בראש פסוק. כך ממילא היא גם תפתח במשפט חדש והקורא יוכל לקרוא אותה מראשיתה בלי קיטוע תחבירי. כזכור, מנהג זה בטוהרתו (בלי 'זוי העמודים') השתמר בעדת תימן. אומנם אין לנו עדויות מתימן המוקדמות למאה החמש עשרה, אך בכל זאת סביר להניח שדווקא המנהג הזה הוא הקדום משלושת המנהגים. להלן אצביע על עדויות קדומות לשלב הזה, המעידות על היותו השלב הקדום ביותר.

שלב ב: פתיחת כל עמודה באות וי"ו (שבראש פסוק)

השלב הראשון מוביל באופן טבעי אל השלב השני. מי שיכתוב ספר תורה באופן שכל עמודה פותחת בתחילת הפסוק – יגלה כי למעלה משבעים אחוזים של העמודות פותחות באות וי"ו. להבנת התופעה ראוי להתבונן באות וי"ו ובתפוצתה במקרא. זוהי אחת מן האותיות הנפוצות במקרא,²¹ ותפוצתה בתורה היא 10.0%. אם נבחן כמה מילים בתורה פותחות בה, יעלה השיעור ל-17.2%, וזאת כמובן בשל השכיחות של וי"ו החיבור ושל וי"ו ההיפוך המופיעות בראש המילה. אולם אם נבדוק כמה מפסוקי המקרא פותחים באות וי"ו, נופתע לגלות ששיעורם מגיע ל-71.2%! פי שבעה משכיחות האות בתורה.²² הדבר נובע מן התחביר המקראי, ובעיקר מן הנטייה להעמיד בראש המשפט פועל שבראשו וי"ו ההיפוך (עמיד מהופך או עבר מהופך). בעקבות התכונה הזאת של פסוקי המקרא, בספר תורה שבו כל עמודה פותחת בתחילת הפסוק יש סבירות גבוהה שלמעלה משבעים אחוזים של העמודות יפתחו

²¹ תפוצה זו משותפת לאות וי"ו ולאות יו"ד: שיעור כל אחת מהן מכלל אותיות המקרא כולו הוא 11%. תפוצתן הרחבה של האותיות האלה במקרא משתקפת בהערת מסורה מעניינת המונה ²² פסוקים במקרא כולו שהם חסרי וי"ו וחסרי יו"ד: 'כף אחת – כ"ב פסוקים לית בהון לא אריך ולא זעיר פי' לא יו"ד ולא וי"ו וסימן בלשון ארמי לא תקטול (שמ' כ 12) עבדא (תה' יט 12) דשם (דה"א א 24) יהב להון (איכה ג 65) חמיסר (דה"א כד 14) בתריסר (במ' ז 14 ועוד [12 פעמים]) ותלת מלכים (יה' יב 13, 14, 15) בארעא דכנענא (תה' קה 11; דה"א טז 18) "מ"ג-ד במ' ז 14; השוו גם מ"ג-ל במ' ז 56). לולי העובדה שפסוק אחד חוזר תריסר פעמים בפרשת הנשיאים, היה מספר הפסוקים האלה קטן עוד יותר.

²² לפי בדיקתי, האות וי"ו מופיעה בתורה 30,509 פעמים מתוך 304,805 אותיות התורה – 10.0%; 13,784 מילים פותחות באות וי"ו מתוך 79,980 מילים בתורה – 17.2%; 4,162 מפסוקי התורה פותחים באות וי"ו מתוך 5,845 פסוקים – 71.2%. וראו גם קליין, האות ו.

באות ו"ו. ואכן, זהו בקירוב השיעור בתיג'אן מתימן שנכתבו בידי הסופר הידוע בניה (בן המאה החמש עשרה): 75.7% מן העמודות פותחות באות ו"ו.²³

השלב השני הוא אפוא התפתחות הגיונית וטבעית מן השלב הראשון: המצב שבו רוב ניכר של עמודות התורה פותחות באות ו"ו הביא לניסיון לכתוב ספר תורה שכל העמודות שלו יפתחו באות ו"ו.²⁴ הדבר אינו קל שכן אם פסוק אינו פותח באות ו"ו, לא תמיד אפשר לבחור בפסוק שלפניו או בפסוק שאחריו כפתיחה לעמודה. יש מקומות בתורה שבא בהם רצף ארוך של פסוקים שאינם פותחים באות ו"ו: ב-11 מקומות בא רצף של שישה פסוקים בלי ו"ו בראשם; ויש גם 10 שביעיות; 5 שמיניות; תשיעיה אחת; 4 עשיריות; רצף אחד של 11 פסוקים, ארבעה של 12; אחד של 13; והארוך ביותר נמצא בראש ספר במדבר: רצף של 24 פסוקים שאינם פותחים באות ו"ו.²⁵ האתגר הוא אפוא קשה מאוד.²⁶

כדי להצליח במשימה המורכבת הזאת נדרשים תכנון ותמרון. האמצעי העיקרי לכך הוא שינוי מושכל של רוחב עמודות התורה: הגדלת רוחב העמודה מביאה לסיום העמודה במקום מרוחק יותר בטקסט, והצרת העמודה מביאה לסיום העמודה במקום מוקדם יותר בטקסט. כאשר הסופר כותב את העמודה ומתקרב לסופה, הוא יכול לזהות את נקודת הסיום הצפויה,

23 ראו: בן-נון, כתבי היד התימניים, עמ' 100.

24 לא ידוע על ספרי התורה המשקפים את שלב ב בטוהרתו, כלומר שעמודותיהם (כולן או כמעט כולן) פותחות בפסוק חדש הפותח באות ו"ו ואין בהם מסורת 'בי"ה שמ"ו' (שנוצרה לפי שחזורנו בשלב ג). ייתכן ששלב ב היה קצר מאוד (ישמא תיאורטי בלבד), ומיד לאחר היווצרות מסורת 'בי"ה שמ"ו' היא השתלטה על כל ספרי התורה.

25 להלן פירוט כל הרצפים של פסוקים שאינם פותחים באות ו"ו ויש בהם שישה פסוקים ויותר (רצפים בשירת הים ובשירת האזינו באים בסוגריים, מפני שאינם רלוונטיים לפתיחת עמודות התורה): 11 [2+] שישיות: בר' לא 37-42; [שמ' טו 6-1]; שמ' כב 24-29; ו"ו ז 33-38; ו"ו יא 42-47; ו"ו כג 34-39; במ' כג 19-24; במ' כד 4-9 (ובתוכם 'מה טבו' בפס' 5); דב' ו 12-17; דב' יב 28-ג 2 (ובתוכם 'שמר ושמעת' בפס' 28); דב' יג 19-יד 5; דב' כה 13-18; [דב' לב 38-43]. 10 שביעיות: בר' מט 16-22; ו"ו יט 13-19; ו"ו כא 17-23; במ' ו 2-8; דב' ד 30-36; דב' ה 2-8 (לפי הטעם התחתון); דב' טז 15-21 (ובתוכם 'שפטים ושטרים' בפס' 18); דב' כח 9-9; דב' כח 16-22; דב' כח 38-44. 5 שמיניות: שמ' כג 17-24; במ' כו 12-19; דב' כ 14-20+כא; דב' כג 15-22; דב' כד 4-11; תשיעיה אחת: במ' כו 22-30; 4 עשיריות: שמ' כ - עשרת הדיברות בטעם העליון; דב' ה 2-17 (לפי הטעם העליון); דב' טו 3-12; דב' כב 4-13; 1 [1+] מקרים של אחד עשר פסוקים רצופים: [שמ' טו 9-19]; במ' א 6-16; ארבעה מקרים של שנים עשר פסוקים: שמ' כא 36-37, כב 1-10; ו"ו יח 6-17; במ' יג 5-16; דב' כז 15-26. מקרה אחד של שלושה עשר פסוקים: בר' מט 2-14 (ובתוכם 'יהודה' בפס' 8). 1 [1+] מקרים של ארבעה עשר פסוקים: דב' יב 13-26; [דב' לב 1-14]; [מקרה אחד של שישה עשר פסוקים: דב' לב 21-36]; מקרה אחד של עשרים וארבעה פסוקים: במ' א 21-44.

26 קליין, האות ו, הראה כי ספרי התורה נבדלים זה מזה בשיעור הפסוקים שמתחילים באות שאינה ו"ו, והוא עולה מספר לספר: בספר בראשית שיעורים 15.9%, בשמות - 22.0%, בוויקרא - 27.5%, במדבר - 32.9% ובספר דברים 53.5%. בהתאמה לכך, רצפים רבים וארוכים של פסוקים שכוחים יותר בספרים האחרונים. אם נתעלם משתי השירות שבמקרא, נמצא שבספר בראשית באים שלושה רצפים של שישה פסוקים ומעלה שאינם פותחים באות ו"ו. בשמות - 5; בוויקרא - 6; במדבר - 8; בדברים - 16.

ואם היא אינה מתאימה בדיוק למקום שתכנן להגיע אליו, יוכל להרחיב את האותיות והרווחים או להצר אותם כדי להגיע למקום הרצוי.²⁷ בדרך כלל לא די בחישוב ובתכנון במהלך הכתיבה, אלא יש להיעזר בהעתקת טיוטה, שנקראה גם 'ספר העתקה'.²⁸

שלב ג: היוצרות קבוצת החריגים 'ביה שמ"ו' וקיבועה

יש לשער כי בנקודת זמן מסוימת ובמקום מסוים – שקשה מאוד לאתרם ולהגדירם בדיוק – היה סופר מומחה שניסה את כוחו באתגר של 'ווי העמודים' בראש פסוקים, והצליח בו יפה, אך לא באופן מושלם.

בפרק מט בספר בראשית, המביא את ברכת יעקב, יש רצף של 13 פסוקים שאינם פותחים באות ו"ו (פס' 2–14). בקטע הזה בא אחד מפסוקי 'בי"ה שמ"ו', הפותח באות יו"ד. ככל הנראה אותו מעתיק לא הצליח 'להתגבר' על רצף הפסוקים הזה, ויצר עמודה שלא

27 לעיתים לא היה די בציפוף האותיות, והסופר רשם כמה מילים בשורה נפרדת בתחתית הדף. כך למשל נהג סופר כ"י 8 פ בסוף דף 9 ע"א ('לקול שרה'); ר' שמעון בן צמח דוראן (מאה י"ד–ט"ו) נשאל על ספר תורה "שכתוב בו ג' תיבות שלמות בין הדפין כדי שיכתוב 'מוצא שפתיך תשמור' בראש הדף", ומתנגד לכתיבה כזאת (שו"ת התשב"ץ, א, סימן קעו).
28 "ספר העתקה" כזה נזכר בהגהות מיימוניות (הלכות ספר תורה פרק ז אות ז): "שמסדרה בספר העתקה המתוקן לכך עמודים רחבים ביש מקומות וכותבין עליו 'רחב' וביש מקומות קצרים (=צרים) וכותב עליו 'קצר'".

חומש רגנסבורג משנת 1300 לערך (כתב-יד מוזאון ישראל 180/52, כתיבה אשכנזית) מתאים בדיוק למאפייני ספר ההעתקה שעליו מדבר בעל הגהות מיימוניות, שהוא בן זמנו ומקומו: "כך (סך?) הכל העמודים מאה וחמשים, ולהעתיק ספרי תורה הוא מתוקן, בווי עמודים... וסוף פסוק בסוף כל עמוד ועמוד, וביה שמו כתיקנן" (152 ע"ב). כל מפתח עמודים מייצג עמודה בספר תורה, ופוחת בראש פסוק ובאות ו. ולפעמים יש גם הערות בצד הבאות להדריך את הסופר המעתיק, כגון זו: "יש לשאר (=לשער?) כאן באמצע העמוד של ספר תורה ולדחוק בו מעט כדי שיבא בסוף העמוד בצימצום, כי הסופר טעה" (12 ע"ב). כוונתו לומר שהעמוד השמאלי במפתח מכיל יותר מילים מאשר העמוד הימני, והסופר המעתיק מודרך לכונן את כתיבתו בהתאם לכך. גם כ"י מינכן 212 הוא תיקון סופרים אשכנזי מסוג זה. העימוד שלו כמעט זהה לזה של חומש רגנסבורג, וידועים כמה ספרי תורה שנכתבו בהתאמה לשני ספרי ההעתקה האלה (על שניים מהם ראו כספי, גווילים, עמ' 7–4). וראו להלן, הערה 43.

הדרישה שכל עמודה תפתח גם בראש פסוק וגם באות ו"ו מעמידה אתגר גדול בפני הסופרים. הקטע הארוך ביותר בתורה שאין בו מילה כזאת הוא בן 302 מילים, ממוצע עשרת הקטעים הארוכים ביותר הוא 196.4 מילים, ממוצע העשירייה השנייה – 125.5 מילים; וממוצע העשירייה השלישית – 92.3 מילים. בספר תורה שיש בו חמישים שורות בכל עמודה עשוי הסופר להידרש במקרים האלה להרחיב או לצמצם את רוחב העמודות ולהוסיף או לגרוע בכל שורה מילה אחת עד שלוש מילים. אולם גם הדרישה שכל עמודה תתחיל במילה הפותחת באות ו"ו, כמקובל ברוב ספרי התורה כיום, מעמידה אתגר גדול. הרצף הארוך ביותר של מילים שאינן פותחות באות ו"ו הוא בן 102 מילים (ויקרא יח 7–17); ממוצע עשרת הקטעים הארוכים ביותר הוא 58.6 מילים; ממוצע העשירייה השנייה – 38.3 מילים; וממוצע העשירייה השלישית – 35.4 מילים. בספר בן חמישים שורות עשוי הסופר להידרש להוסיף או לגרוע בכל שורה 0.35–1.0 מילה, וגם כתיבה כזאת דורשת תכנון מוקדם ושינוי מושכל של רוחב העמודות, ולשם כך נדרשים "ספרי העתקה". אני מודה לחן שמידמן שבדק עבורי כמה מן הנתונים האלה.

התחילה באות וי"ו. כך אירע לאותו מעתיק בשתי עמודות נוספות בתורה, שאף אותן לא הצליח לפתוח באות וי"ו – את האחת פתח בפסוק המתחיל באות ש"ן ואת השנייה בפסוק הפותח באות מ"ם.²⁹

ספר התורה הספציפי הזה היה הישג גדול, אף שלא הצליח באופן מושלם, ועל כן נהיה לטופס מופת ולמקור לחיקוי. הסופר המעתיק, או אנשי סביבתו, נתנו סימן שינציח את ששת החריגים שלו: שלושה מהם היו נתונים מראש ושלושת האחרים הם חריגים שנוצרו בשל הקושי הגדול בביצוע המשימה. הסימן שנבחר התאים באופן מופלא לצירוף המקראי 'בִּיה שְׁמוֹ' (תה' סח 5). העמודות החריגות היו עתה להנחיית כתיבה לכתחילה.

שלב ד. התפשטות מסורות 'בי"ה שמ"ו' ו'וי' העמודים'

יצירת הסימן 'בי"ה שמ"ו' הגבירה מאוד את כוחה ואת תפוצתה של המסורת הזאת. הסימן הזה מסתורי ואף מיסטי,³⁰ ויישומו אינו דורש מן הסופרים מאמץ יוצא דופן. ברגע שהתקבע והופץ, הוא הפך חובה, פרץ את כל הגבולות והגיע לכל הקהילות ולכל המסורות – גם לאלה שלא נהגו להתחיל כל עמודה בפסוק חדש, וגם לאלה שלא קיבלו כלל את שיטת ווי העמודים.³¹ להלן פירוט של שלושת המעגלים שהסימן התפשט אליהם:

א. מסורת 'בי"ה שמ"ו' חדרה בהיקף נרחב כמסורת עצמאית, גם לקהילות שלא קיבלו את מסורת 'ווי העמודים' ואת מסורת פתיחת כל עמודה בראש פסוק. מסורת זו עסקה אפוא רק בשש עמודות בספר התורה, והורתה לפתוח אותן באותיות 'בי"ה שמ"ו'.

כך למשל קובע רבנו בחיי בן אשר (סרגוסה, 1255–1340) בפירושו לשמ' יד 28: "משפט ס"ת להיות ששה בריש דפי'ן והסימן הוא בי"ה שמ"ו. ואלו הם, בראשית,

²⁹ להלן אשער מה היו פסוקי האותיות יו"ד, ש"ן ומ"ם בספר התורה הזה. קשה למצוא הסבר לכך שהסופר הצליח להתגבר על רצפי פסוקים ארוכים רבים ו'נכשל' רק בשלושת המקומות האלה; ולכן ייתכן שיד המקרה בדבר. עם זאת, את המקרה הראשון ניתן להסביר על בסיס העובדה שבספר בראשית רצפי פסוקים שאינם פותחים באות וי"ו הם נדירים, והסופר 'הופתע' מן הרצף הגדול שנתקל בו בפרק מט.

³⁰ רבנו בחיי בן אשר מסביר את הסימן "שהוא רמז לחדוש העולם שהקב"ה רוכב בערבות" (על פי הכתוב: סלו לְרִכְבַּב בְּעֶרְבוֹת בְּיַה שְׁמוֹ). ראו בהרחבה בפירושו לשמות יד 28.

³¹ ניתן להקביל את הסימן הזה לסימנים אחרים הקשורים בקריאת התורה ובמסורה, שגם בהם ניכר כוחו של הסימן גם אם יישומו המדויק אינו מוסכם. הסימן "הזיו לך" המציין את דרך החלוקה של שירת האזינו נזכר בתלמוד הבבלי (ראש השנה לא ע"א), והגאונים והראשונים הציעו לו שישה פירושים שונים (ראו סופרים יב, ה; רש"י על התלמוד שם ותוספות שם ד"ה הזיו לך; 'עיונים' במהד' שטיינזלץ שם; גבאי, הזיו לך). הסימן "פקדו ופסחו" וכו' לקביעת פרשיות השבוע במחזור החד-שנתי הביא ליצירת מנהג חדש של קריאה בתורה שיישם אותו בקביעות גם בשנים מעוברות. ראו עופר, חלוקת הקריאה. על סימני זיכרון במסורה ראו: עופר, סימני זיכרון (וראו במיוחד שם, עמ' 190–193, על סימן שנחלקו ביישומו). על סימן זיכרון ארמי הנזכר במסורה ונחלקו המסרנים בפירושו ראו: עופר וקליין, זקף ותביר.

מקורו של מנהג 'בי"ה שמ"ו' בכתיבת ספרי תורה

יהודה אתה יודוך, ה'באים אחריהם, ש'מור ושמעת, מ'צא שפתיך, ו'אעידה במ'. גם ר' ידידיה נורצי, בעל 'מנחת שי' בן המאה השבע עשרה, מעיד על השיטות השונות בכתיבת 'בי"ה שמ"ו' ומתעלם ממסורת 'ווי העמודים'.

ב. מסורת 'בי"ה שמ"ו' חדרה למסורת תימן, שלפיה כותבים ראשי פסוקים בראשי העמודות, אך מסורת 'ווי העמודים' אינה נוהגת בה. בתיג'אן של בני משפחת בניה, שנכתבו במחצית השנייה של המאה החמש עשרה ותחילת המאה השש עשרה ומייצגים זרם מרכזי במסורת תימן, באה בבר' מט 8 הערת מסורה המפרטת את פסוקי 'בי"ה שמ"ו' וכוללת בהם את "יהודה" (שם), "שמר ושמעת" (דב' יב 28) ו"מוצא שפתיך" (דב' כג 12). נתונים אלה באים גם בספר אור האפלה שחיבר נתנאל בן ישעיה במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה. יש גם עדויות על פתיחת עמודות ב"שפטים ושטרים" (דב' טז 18) ו"שמר לך" (שמ' לד 11), שאף הם נחשבו כקיום של 'בי"ה שמ"ו'.³²

ג. מסורת 'בי"ה שמ"ו' חדרה גם לקהילות שקיבלו את מסורת 'ווי העמודים', אך לא את פתיחת העמודות בראשי פסוקים. השילוב של שתי המסורות האלה יצר את התפיסה שכל עמודה בספר תורה צריכה לפתוח באות וי"ו, פרט לעמודות 'בי"ה שמ"ו'; וזאת למרות הקושי בכך שעמודת 'ואעידה' פותחת באות וי"ו.

סימן 'בי"ה שמ"ו' עבר גם שינויים פנימיים מחוץ למעגל שבו נוצר. המסורת שלפיה האות יו"ד מיוצגת במילה "יודוך" (בר' מט 8; מסורת זו מתועדת באשכנז)³³ והמסורת שלפיה האות שי"ן מיוצגת ב"שני השעירים" (וי' טז 8; המסורת מקובלת בספרד)³⁴ לא יכלו להיווצר בתוך המסורת שכל עמודה פותחת בראש פסוק, שהרי שתי המילים האלה אינן מופיעות בראש פסוק. מסורת "יודוך" נוצרה כנראה בתוך מסורת פרשיות שסברה שהפסוק "יהודה אתה יודוך" פותח פרשה סתומה, ולא נאה לפתוח את העמודה ברווח שאחריו יש פרשה סתומה. מסורת "שני השעירים" נוצרה כנראה מתוך מגמה למקם את אחת מאותיות 'בי"ה

³² לדברי אדם בן-נון (במכתבו אליי מיום י"ט בתמוז תשפ"א) הערת המסורה באה בשישה כתבי יד (שסימניהם אצלו ד, ז, ח, ט, י, יא, יב), וזה לשונה על פי כ"י יב: "תיקון סופר[ים] שיהיה ביה' שמ"ו בראש הדף בספר תורה. ב' בראשית יוד יהודה ה' הבאים שין שמר ושמעת מים מוצא שפתיך וו ואעידה". הנתונים על מסורת תימן, על פי בן-נון, כתבי היד התימניים, עמ' 99-101. את תיאורי כתבי היד ומקום הימצאם ראו שם, עמ' 36-45.

³³ בעל הגהות מיימוניות מזכיר אותה ומתנגד לה (מפני שאינה מתאימה למסורת הפרשיות שלו; הלכות ספר תורה פרק ז אות ט). ייתכן אפוא שקיבל אותה מספרד.

³⁴ שני המקומות האלה נזכרים בהערת המסורה הגדולה לשמ' טו (76 ע"ב) בחומש הללי (ניו יורק, בית המדרש ללימודי יהדות בניו יורק Ms 401) שנכתב בטולדו שבספרד בשנת 1241 ('סיון שנת חמשת אלפים ואחת').

שמ"ץ' בתוך הפרשה הנקראת ביום הכיפורים ועוסקת במעשה הכפרה הייחודי על חטאי עם ישראל, שהוא מרכזו של היום הקדוש.³⁵

התפשטות מסורת ווי העמודים

כפי ששיערת, מסורת 'ווי העמודים' נולדה מתוך המסורת של פתיחת עמודה בראש פסוק, כקומה נוספת מעליה. אך במהלך הדורות זכתה מסורת 'ווי העמודים' לעצמאות, ויושמה גם במקומות שלא קיבלו את המסורת של פתיחת עמודה בפסוק חדש. נראה ששני גורמים פעלו פה במשולב: (א) ההסבר הרעיוני שניתן למסורת 'ווי העמודים'³⁶ התקבל על הלב; (ב) יישומה של המסורת הזאת בפני עצמה אינו מעמיד דרישה קשה מדי בשל שכיחותן הגבוהה של המילים הפותחות באות וי"ו. זאת לעומת הקושי הגדול יותר של יישום משולב של שתי המסורות.³⁷

ייתכן אפוא שסופרים מסוימים, שלא החזיקו אף באחת מן המסורות, קיבלו על עצמם את מסורת 'ווי העמודים' בפני עצמה. כמו כן אפשר שהמנהג של 'ווי העמודים' נולד בתהליך הדרגתי של ויתור על הדרישה של פתיחת פסוק חדש בראש כל עמודה.³⁸

35 ברבים מספרי התורה בימינו יש שתי עמודות הפותחות באות שי"ץ: 'שמר לך' (שמ' לד 11) כמנהג אשכנז ו'שני השעירים' (וי' טז 8) כמנהג ספרד.

36 ראו למשל: ספר ציוני על התורה, סוף פרשת תרומה (למברג תרמ"ב, מ ע"א); י"ד איזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו יורק תרע"ז, עמ' 113, ערך 'ווי העמודים'.

37 על מידת הקושי ליישום כל שיטה ראה לעיל, הערה 28.

38 דוגמה מעניינת ל'ויתור' על פתיחת עמודה בראש פסוק עולה בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5683 (איטליה, סוף המאה השלוש עשרה). זהו תיקון סופרים, שכל עמוד זוגי בו פותח בפסוק חדש המתחיל באות וי"ו. הכותב מתמרן את רוחב העמודות, וכך מצליח להתמודד עם מקרים שיש בהם רצף ארוך של פסוקים שאינם פותחים באות וי"ו. דף 30 ע"ב הוא חריג כי הוא פותח באות וי"ו שאינה בראש פסוק: 'ואת [כל] כליו' (שמ' לט 39). ניתן לראות פה כי חמשת הפסוקים הקודמים (לט 35-39) וגם שלושת הפסוקים לאחר מכן (לט 40-42) אינם פותחים באות וי"ו, ועל כן הסופר לא מצא פסוק הפותח באות וי"ו. אך אין זו אלא טעות; שהרי פס' 38 הסמוך פותח באות וי"ו! אולם המעתיק דילג פה מחמת הדומות ואיחד את פס' 37-38 לפסוק אחד: 'את המנרה הטהרה את נרתיה נרת המערכה ואת כל כליה ואת שמן [המאור: ואת מזבח הזהב ואת שמן] המשחה ואת קטרת הסמים ואת מסך פתח האהל' (המילים שבסוגריים נשמטו). ייתכן שבתכנון הראשוני של חלוקת העמודות כיוון הסופר לסיים את העמודה בסוף פס' 37, אולם כשהגיע לביצוע לא מצא בטקסט שלפניו פסוק מתאים ונאלץ לפתוח את העמודה באות וי"ו שאינה בראש פסוק.

מה שאירע פה יכול לשמש דגם לתהליך מקיף יותר: הדרישה לפתוח כל עמודה בראש פסוק וגם באות וי"ו היא אתגר קשה, הדורש תכנון מדוקדק. ייתכן שבקרב הסופרים השתרשה התפיסה שבמקום שקשה ליישם את הדרישה הזאת ניתן להסתפק בכך שהעמודה פותחת באות וי"ו שאינה בראש פסוק. ברבות הימים הביאה התפיסה הזאת לויתור מוחלט על הדרישה לפתוח כל עמודה בראש פסוק.

ד. מה היו הפסוקים המקוריים שפתחו באותיות יו"ד, שי"ן, מ"ם?

כאמור, הסימן 'בי"ה שמ"ו' הוא בעל עוצמה גדולה, ומסורת כתיבת שש עמודות 'בי"ה שמ"ו' פשטה והתקבלה בכל תפוצות ישראל. הכוח המניע היה עצם הסימן, והכול פעלו ליישומו. אולם הפסוקים המקוריים שעליהם נוסד הסימן הזה לא נשמרו, ובמהלך הדורות נפלו מחלוקות בזהו פסוקי יו"ד, שי"ן ומ"ם.

מכיוון שראשיתו של הסימן לוט בערפל, קשה להשיב בוודאות על השאלה מה היו פסוקי יו"ד, שי"ן ומ"ם בספר התורה הראשון שעל פיו נקבע הסימן 'בי"ה שמ"ו'. אציג כאן שתי אפשרויות שחזור של הפסוקים המקוריים ובהתאם לכך אצביע על התהליכים האפשריים שהביאו להיווצרות שאר המסורות. יש לשים לב לכך שכל המסורות – פרט לשתיים שהן ודאי מאוחרות³⁹ – מצביעות על פסוקים המצויים בתוך רצף פסוקים בן ארבעה פסוקים לפחות שאינם פותחים באות וי"ו. קשה לתלות את הדבר במקרה, ויש להניח שבשלב הראשונים הוכר הקשר בין מסורת 'בי"ה שמ"ו' ובין הקושי להקפיד על פתיחת כל עמודה בתורה באות וי"ו.

השחזור הראשון מתבסס על העובדה שארבעת המקורות הקדומים מן המאה האחת עשרה, שנוהגות בהם שלוש המסורות (ונוכרו לעיל, סעיף ב), מציינים את המילים "יששכר" (בר' מט 14), "שפטים" (דב' טז 18) ו"מוצא שפתך" (דב' כג 24). אפשר להניח שמקורות אלה שומרים על המסורת המקורית של 'בי"ה שמ"ו', שנקבעה מטעמים טכניים של קשיי סופרים.⁴⁰ אם נקבל את ההנחה הזאת, נוכל לטעון כי המסורות האחרות מונעות מן הרצון לשלב במסורת 'בי"ה שמ"ו' פסוקי מפתח בולטים בתורה. כך ניתן להסביר את המעבר מ"יששכר" ל"יהודה" בפרק מט בבראשית, שהרי ברכתו של יהודה מרכזית יותר וכוללת הבטחה למלכות ישראל. גם הפסוק "מה טבו אהליך יעקב" (במ' כד 5) הוא פסוק ברכה בולט ומרכזי, והבחירה בו מחייבת מעבר מ"שפטים" אל עבר פסוק מרכזי הפותח באות שי"ן וקודם ל"מה טבו", ולכך מתאים הפסוק "שמר לך" (שמ' לד 11).⁴¹ גם שלושת הפסוקים הראשונים והקבועים העומדים בבסיס המסורת (באותיות בי"ת, ה"א, וי"ו) הם פסוקי מפתח, העוסקים בבריאת העולם, בנס קריעת ים סוף ובעדות שמים וארץ החותמת את התורה. שחזור שני של הפסוקים המקוריים מבוסס על ההנחה שהסופר יתקשה יותר ליישם את פתיחת העמודה באות וי"ו כאשר רצף הכתיבה הטבעי שלו מכוון אותו למרכז של קטע ארוך

³⁹ כאמור לעיל, המנהגים של פתיחת עמודה במילים "יודוך" ו"שני השעירים", שאינם ראשי פסוקים, הם בוודאי מאוחרים.

⁴⁰ רק אחת משלוש המילים בשחזור הזה מופיעה באמצע קטע רצוף שאינו פותח באות וי"ו ("שפטים", רביעי מתוך שבעה: דב' טז 18). שתי המילים האחרות נמצאות בקצה של רצף פסוקים כזה. "יששכר" הוא אחרון בסדרה בת 13 פסוקים, ו"מוצא" הוא ראשון מארבעה. אם אומנם אלו היו הפסוקים המקוריים, סביר להניח שהסופר תכנן את כתיבתו וכיוון את רוחב העמודות על מנת להגיע לפסוק הפותח באות וי"ו, אלא שהתכנון המוקדם שלו לא עלה יפה.

⁴¹ זה גם הרקע למעבר ל"שני השעירים" בתקופה מאוחרת יותר.

של פסוקים שאינם פותחים באות וי"ו. השיקול הזה מביא להשערה שהמילים המקוריות היו "יהודה" (בר' מט 8; פסוק שביעי מתוך 13: מט 2-14), "מה טבו" (במ' כד 5; שני מתוך שישה: כד 4-9) ו"שפטים" (דב' טז 18; רביעי מתוך שבעה: טז 15-22). אם אומנם אלה היו הפסוקים המקוריים, הרי שהפסוק הפותח באות מ"ם קודם בסדר המקרא לזה הפותח באות שי"ן. יוצרי הסימן 'בי"ה שמ"ו' סטו אפוא סטייה קלה מסדר המקרא, והחליפו את סדר האותיות מ"ם ושי"ן כדי ליצור סימן זיכרון המתאים לצירוף המקראי מתהילים. אם אכן פני הדברים כך, ייתכן שהדבר הביא במהלך הזדורות ליישום אחר של הסימן המתאים לסדר המקרא: הפסוק "מוצא שפתיך" (דב' כג 12) נבחר לייצג את האות מ"ם משום שהוא מאוחר ל"שפטים ושטרים" (דב' טז 18); והפסוק "שמר לך" (שמ' לד 11) – ומאוחר יותר גם הצירוף "שני השערים" (וי' טז 8) – נבחרו לייצג את האות שי"ן משום היותם מוקדמים במקרא ל"מה טבו" (במ' כד 5).⁴² כך, רוב מנהגי 'בי"ה שמ"ו' המוכרים כיום, פרט למנהג תימן, מתאימים לסדר המקרא. המעבר (המאוחר) מ"יהודה" (בר' מט 8) ל"יודוך" (שבהמשך הפסוק) נבע ככל הנראה ממסורת פרשיות שלפיה "יהודה" בא בראש פרשה סתומה, ומהרצון לא לפתוח עמודה ברווח של פרשה, הפוגם בשלמות האסתטית שלה.⁴³ ייתכן שגם המעבר מ"יהודה" ל"יששכר" נבע מסיבה דומה.

⁴² אי אפשר להסביר באופן הזה את הבחירה בפסוק "שמר ושמעת" (דב' יב 28). ייתכן שהמילה "שמר" שציינה תחילה את שמ' לד 11 פורשה כמציינת את דב' יב 28. הפירוש הזה התאפשר רק אחרי שהאות מ"ם עברה ל"מוצא שפתיך".

⁴³ פרשה סתומה ב"יהודה" באה בכ"י 89 (מן המאה האחת עשרה) וכן בספר התורה מן המאה הארבעה עשרה ברלין, ספריית המדינה 8 Erfurt = Or. Fol. 1217. ייתכן שעדות למסורת זו עולה גם מרשימה בבליית של פרשיות סתומות שנמצאה בגניזה (ניו יורק, הסמינר התאולוגי L 715). ברשימה זו מופיעות הפרשיות "ואלה שמות קדמ" (בר' מו 8), "יהודה", "יששכר" (מט 14); אולם לא ברור אם פרשיית יהודה קשורה למט 8 או לפסוק "ואת יהודה" – מו 28. כספי, מערכות תיוג, הציג ספר תורה מעמק הריין מן המאה השלוש עשרה שבכתיבתו הראשונה באה פרשה סתומה ב"יהודה", והצביע על שורת מקורות אשכנזיים התומכים במסורת הזאת. המגמה להימנע מפרשה סתומה בראש העמודה ניכרת בכמה כתבי יד הנוהגים במסורת זו: העמודים בראשי פסוקים. בכ"י 89 רק שש מ-180 ראשי העמודות שנשתמרו פותחות בפרשה סתומה, ובהן שתיים הקשורות למסורת 'בי"ה שמ"ו' (תודתי למר אפרים כספי על המידע הזה). שיעור הסתומות הפותחות באות וי"ו (ולכן נתונות לבחירת הסופר) הוא אפוא 2.3%. שיעור זה נמוך באופן משמעותי משיעור הסתומות מכלל הפסוקים הפותחים באות וי"ו (על פי מסורת הסתומות של הרמב"ם: 5.1%=214/4161).

גם ספר התורה כ"י ספריית המדינה בברלין Or. Fol. 1217 נכתב על פי מסורת ווי העמודים בראשי פסוקים. מתוך 115 ראשי העמודות שהשתמרו, רק שלוש פותחות בפרשה סתומה, ואחת מהן שייכת למסורת 'בי"ה שמ"ו'. שיעור הפרשות הסתומות הפותחות באות וי"ו הוא אפוא 1.82%. הסופר משתדל להימנע מפרשיות סתומות בראש העמודה, וייתכן שהוא אף מוכן לפעמים להמיר לשם כך פרשה סתומה בפרשה פתוחה. כך נראה בבמ' כט 32 (תצלום 29, עמודה שמאלית): כל ימי הסוכות בפרק זה פותחים בפרשיות סתומות, ורק היום השביעי פותח בפרשה פתוחה, כנראה מפני שהוא בא בראש העמודה. ב"יהודה אתה יודוך" (בר' מט 8) הסופר מניח פרשה סתומה בראש העמודה. הסופר שומר במקרה זה על מסורת 'בי"ה שמ"ו' שלו, והמסורת שלו חייבה אותו כנראה להניח במקום זה פרשה סתומה.

מקורו של מנהג 'בי"ה שמ"ו' בכתיבת ספרי תורה

על פי השחזור הראשון שהצעת, מסתבר שספר התורה הראשון, שלפיו נוסד הסימן, נכתב במזרח ככל הנראה במאה התשיעית או העשירית. על פי השחזור השני, קשה יותר לקבוע את מקומו וזמנו.

ה. שרידי ספרי תורה מן הגניזה המשקפים את שלב א

בשנים האחרונות נחקרו שרידי ספרי תורה מגניזת קהיר ומאוספי סנקט פטרסבורג. חלק מן הממצאים תואר במאמרו של סיראט, דוקאן וירדני, וחלקם זוהה במחקריהם של מרדכי וינטרויב ונחמיה גורדון, שטרם פורסמו. אפרים כספי בחן שלושה ספרי תורה שכל עמודותיהם מתחילות בראשי פסוקים אך לא תמיד באות וי"ו, כלומר שהם מתאימים לשלב א של השחזור שהצענו. ספרי התורה האלה נכתבו במזרח במאה האחת עשרה לערך, ואלו הנתונים על העמודות שלהם הפותחות באות וי"ו (בתחילת הפסוק):⁴⁴ (1) כ"י סנקט פטרסבורג Evr. II B Parchment Scroll 18 ועוד 14 קטעי גניזה מאוספי אוקספורד וקמברידג' – ניתן לזהות ראשי 44 עמודות, ו-37 מתוכן פותחות באות וי"ו (שיעור של 84%); (2) כ"י קמברידג' T-S NS 1.1+1.2+1.3: 16 מתוך 19 עמודות (שיעור של 84%); (3) כתב יד ששרד ב-87 קטעים מן הגניזה:⁴⁵ 18 מתוך 21 עמודות שראשן שרד ו-17 מתוך 28 עמודות שניתן לשחזר את פתיחתן – פותחות באות וי"ו (שיעור כולל של 71%).

סיכום

מסורת 'בי"ה שמ"ו' מנציחה, לדעתי, טופס קדום ויוקרתי של המקרא שניסה ליישם את המסורות של פתיחת כל עמודה בפסוק חדש ופתיחת כל עמודה באות וי"ו. יישום זה אינו קל מחמת ריבוי הרצפים בתורה של פסוקים שאינם פותחים באות וי"ו. תפוצתו הרחבה של מנהג 'בי"ה שמ"ו' היא עדות לכוחו הגדול של הסימן, שנפוץ והתקבל בכל הקהילות, אף שמקורו הראשון נשכח, ואף הפסוקים הכלולים בו השתנו במהלך הדורות והתפוצות.

תיקון הסופרים כ"י ספריית מדינת בוואריה, מינכן Cod. hebr. 212 (אשכנז, המאה השתים עשרה) הוא בן 151 דפים וכל מפתח עמודים מייצג עמודה בספר התורה ופותח בפסוק חדש ובאות וי"ו. ספר התורה כ"י ספריית המדינה בברלין Or. Fol. 1216 מתאים לו בדיוק, שם רק עמודה אחת (מתוך 150) פותחת ברווח של פרשה סתומה 'ויהי בחצי הלילה' (שמ' יב 29: כ"י מינכן דף 47 ע"ב). שיעור הסתומות הוא אפוא 0.67%. "יהודה" (בר' מט 8) פותח פרשה סתומה, ו"יודוך" בא בראש העמודה, כנראה על יסוד אותה מגמה שלא לפתוח עמודה בהזחה.

44 אני מודה למרדכי וינטרויב ולנחמיה גורדון על המידע על שלושת ספרי התורה, ולאפרים כספי על החישובים המוצגים פה.

45 סיראט דוקאן וירדני, ספרי תורה, זיהו 19 קטעי גניזה בספריית קמברידג' השייכים לספר תורה אחד, וכינו אותו במאמרו (עמ' 863) ספר תורה מס' 2. מרדכי וינטרויב זיהו 68 קטעים נוספים השייכים לאותו ספר תורה.

יוסף עופר

רשימה ביבליוגרפית

בן-נון, כתבי היד התימניים = אדם בן-נון, כתבי היד התימניים של התורה והמסורת המשתקפת מהם בהשוואה למסורת הכתיב הניקוד והטעמים שבכתר בן-אשר ול"חלק הדקדוק" של מהרי"ץ, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשע"ו.
בר ושטראק, דקה"ט = " בר וה' שטראק, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879 [דפוס-צילום, ירושלים תש"ל].

גבאי, הזי"ו ל"ך = אהרן גבאי, "הזי"ו ל"ך - חלוקת פרשת האזינו", ירושתנו ט [תשע"ו], עמ' קלט-קנד.

גינצבורג, המסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס-צילום, ירושלים תשל"א; מהדורת צילום, ניו יורק 1975 (עם הקדמה ותוספות של אהרן דותן)].

דובאוויק, חידושי מהרש"ל = יוסף מרדכי דובאוויק, "חידושי וביאורי מהרש"ל לטור הלכות ספר תורה", קובץ אסיפת חכמים: מאסף תורני לחידושי תורה ובירורי הלכה טז, תשרי תשע"ז, עמ' כג-לג.

וינטרויב, קטעים חדשים = Mordechai Veintrob, "More fragments of early Torah scroll come to light", *Genizah Fragments: The Newsletter of the T-S Genizah Research Unit, CUL 77* (April 2019), pp. 1–2

כספי, גווילים = אפרים בנימין כספי, "גווילים נשרפים בשבת ראש חדש פרשת החדש; על ספרי התורה באוסף ארפורט", ירושתנו ספר שביעי, בני ברק ה'תשע"ד, עמ' רלא-רמט.

כספי, מערכות תיוג = אפרים בנימין כספי, "השוואת מערכות תיוג מרובה ואותיות משונות ע"פ ספר תאגי בספרי תורה ובמקורות קדמונים אחרים", הרצאה בקונגרס ה-26 של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה, ירושלים, 6 באוגוסט 2017.

כספי, סקירת מצאי = אפרים בנימין כספי, "סקירת מצאי עקביות בתחילות עמודים בספרי תורה לאורך הדורות ובתפוצות השונות" (טרם פורסם).

מ"ג-ד = המסורה הגדולה של מהדורת 'מקראות גדולות' שנדפסה בוונציה, רפ"ד-רפ"ו.
מ"ג-ל = המסורה הגדולה של כ"י לנינגרד (סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B 19a).

סיראט דוקאן וירדני, ספרי תורה = Sirat Colette, Dukan Michèle, Yaderni (=Yardeni) = Ada. "Rouleaux de la Tora antérieurs à l'an mille. In: Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 138e année, N. 4, 1994. pp. 861–887

עופר, חלוקת הקריאה = יוסף עופר, "חלוקת קריאת התורה במחזור החד-שנתי", עלון שבות 104 (תשרי תשד"מ), עמ' 41–55.

מקורו של מנהג 'בי"ה שמ"ו' בכתיבת ספרי תורה

- עופר, סימני זיכרון = יוסף עופר, "סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה", מגדים נ, תשס"ט, עמ' 171–198.
- עופר, קאסטו = יוסף עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסטו", ספונות ס"ח ד (יט), תשמ"ט, עמ' 277–344.
- עופר וקליין, זקף ותביר = יוסף עופר ונריה קליין, "הערת המסורה על חילופי הטעמים זקף ותביר וגלגוליה", לשוננו פג (תשפ"א), עמ' 329–345.
- Jordan S. Penkower, "The 12th-13th Century Torah Scroll in Bologna: How It Differs from Contemporary Scrolls", in: M. Perani (ed.), *The Ancient Sefer Torah of Bologna: Features and History*, Leiden & Boston: Brill, 2019, pp. 135–166
- "A Sheet of Parchment from a 10th or 11th Century Torah = יריעת ספר תורה = Penkower, Scroll: Determining its Type among Four Traditions (Oriental, Sefardi, Ashkenazi, Yemenite)", *Textus* 21 (2002), pp. 235–264
- פנקובר, עדות חדשה = יצחק ש' פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם-צובה: עדות חדשה, רמת-גן תשנ"ג.
- פרץ, התורה באשכנז = יוסף פרץ, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ח.
- קולודני, התורה באיטליה = א' קולודני, התורה במצחפים ובתיקוני סופרים איטלקיים בתקופת ימי-הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות, עבודת דוקטור, רמת-גן תשס"ח.
- קליין, האות ו = יוסף קליין, "האות ו"ו וחילופיה בראשי פסוקים בתנ"ך: תופעה לשונית אקראית או תבנית בעלת משמעות?", בדרך: כתב-עת לענייני תורה ומדע, 21 (2009), עמ' 35–51.
- רנדסבורג, ספרי תורה עתיקים = Gary A. Rendsburg, "The World's Oldest Torah = Scrolls", *Friends of ASOR* vi, 3 (2018)
- H. L. Strack, "Die biblischen und die Massoretischen = כתבי יד בקרים = Handschriften zu Tchufut-Kale in der Krim", *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche* 36 (1875), pp. 585–624
- תא-שמע, ווי העמודים = ישראל מאיר תא-שמע, "קוים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-י"ד", עלי ספר ד (תשל"ז), עמ' 20–41.